

SPAUDOS GYVENIMO STEBĖSENA IR KONTROLĖ ANTANO SMETONOS AUTORITARINIO REŽIMO METAIS

Tomas Petreikis | Vilniaus universiteto Knygotyros ir
dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: petreikist@gmail.com

Viešosios erdvės stebėseną (monitoringą) atlieka valstybės saugumu besirūpinančios tarnybos. Po Pirmojo pasaulinio karo Rytų ir Vidurio Europos valstybės (išskyrus Čekoslovakiją) pasuko diktatūros keliu, todėl saugumo tarnyboms buvo suteikiama vis daugiau įgaliojimų. Lietuvos Respublikos prezidento Antano Smetonos 1926–1940 metų autoritarinio režimo vidaus politikoje svarbus vaidmuo teko slaptosioms tarnyboms. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos (toliau – VRM) Kriminalinės policijos valdybą 1933 m. perorganizavus į Valstybės saugumo departamentą (toliau – VSD), buvo išplėtos naujosios institucijos funkcijos. Departamento veiklos galių išplėtimą skatino nestabili politinė padėtis Europoje, didėjanti įtampa su Lietuvos kaimynais Lenkija, Sovietų Sąjunga ir Vokietija. Didžioji dalis VSD vidinių veiklos nuostatų ir dokumentų buvo perimta iš Kriminalinės policijos valdybos ir Krašto apsaugos ministerijos, bet naujasis VSD statutai, pasirašytas 1934 m. kovo 3 d. direktoriaus Jono Statkaus ir patvirtintas vidaus reikalų ministro Stepono Rusteikos, buvo kokybiškai naujas Lietuvos slaptųjų tarnybų kūrimo etapas. VSD vienas iš pagrindinių uždavinių buvo viešosios erdvės stebėseną ir kontrolė. Vidaus ir užsienio spaudos peržiūra, vykdyta Kriminalinės policijos pirmojo (Politinio) skyriaus, buvo pavesta VSD Spaudos skyriui. Cenzūros funkciją departamentui 1933 m. perdavė Krašto apsaugos ministerija, kurioje buvo panaikinta cenzoriaus pareigybė¹. Įkūrus VSD, Spaudos skyrius kartu su kitais spaudos cenzūros funkcijas vykdančiais pareigūnais apskričių viršininkais ir karo komendantais bei valstybės vadovais Ministru Pirmininku ir vidaus reikalų ministru buvo pagrindinės Lietuvos spaudos gyvenimą formuojančios institucijos².

1 KUODYS, Modestas. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*: daktaro disertacija. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2009. Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius (toliau – LNB RKRS), f. 132–4982, p. 209.

2 STANKŪNAS, Domas. *Pro Memoria. Spaudos*

Sovietų Sąjungai 1940 m. okupavus Lietuvą, žurnalistas Jonas Čibiras tais pačiais metais literatūros žurnale „Raštai“ parengė cenzūros dokumentų publikaciją skambiu pavadinimu „Smetoninė spaudos cenzūra“. Publikacijoje buvo paskelbti keli tendencingai atrinkti VSD Spaudos skyriaus dokumentai, išryškinę komunistinių jėgų persekiojimą Lietuvoje³. Nepaisant gana ankstyvo domėjimosi šia tema, išsamios publikacijos apie 1933–1940 m. VSD Spaudos skyrių kol kas nėra, nors VSD veikla visada domino tyrėjus. Istorikas Arvydas Anušauskas monografijoje *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940* (1993; 1998) pirmasis pateikė enciklopedinio turinio koncentruotą Spaudos skyriaus veiklos apžvalgą, išryškindamas esminius skyriaus veiklos prioritetus ir darbo tvarką. Istorikas atkreipė dėmesį į tai, kad iš šešių asmenų suformuotas Spaudos skyrius buvo pats mažiausias iš VSD veikusių struktūrų, todėl jis ne visada galėjo tinkamai atlikti jam pavestas pareigas⁴. Platesnę Spaudos skyriaus veiklos analizę savo darbuose vykdė Nepriklausomos Lietuvos cenzūros istorijos tyrinėtoja Arida Papaurėlytė-Riaubienė⁵. Ji taip pat publikavo vieną iš Spaudos skyriaus užsienio cenzūros dalies sudarytų draudžiamų į Lietuvą įvežti spaudinių sąrašų⁶. Iš A. Anušausko ir A. Papaurėlytės-Riaubienės tyrimų galima susidaryti pirminę nuomonę apie Spaudos skyriaus veiklą, bet ji nėra galutinė. Iki šiol negalime atsakyti į svarbius klausimus: kiek Spaudos skyrius pateisino prezidento Antano Smetonos autoritarinio režimo lūkesčius, kokia buvo jo reali reikšmė, kiek jo veiklos dokumentai leido pareigūnams veikti ir pan. Detali Spaudos skyriaus veiklos analizė lieka ateities tyrėjų uždaviniu, o tyrimams reikalingi patikimi šaltiniai.

VSD statuto, kitaip vadinamo „Valstybės saugumo departamento direktoriaus slaptu įsakymu 1 nr.“, išliko trys egzemplioriai. Du pilni komplektai saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) VRM VSD 378 fondo 10 apyrašo 60 ir 61 bylose. Jie skaitytojams išduodami mikrofilmuoti. Trečias, defektinis, be 1 lapo, statuto egzempliorius saugomas VSD 378 fondo 3 apyrašo 3425 byloje. VSD įsakymų rinkinys surinktas spausdinimo mašinėle ir padaugintas per kalkę. Iš viso VSD statutas yra vienoje pusėje spausdintų 236 lapų apimties. Tik 61 byloje saugomas statutas turėjo ištisinę 238 lapų numeraciją, atliktą rankiniu numeratoriumi. Šis ir visi likę statuto egzemplioriai sunumeruoti archyvarų pieštuku, visi jie turi skirtingą lapų skaičių, todėl ir jų numeracija nesutampa. Teksto sutapimo atžvilgiu 378 fondo 10 apyrašo 61 byla turi rankraštinį papildymų, iš kurių nustatyta, kad tai pirmoji statuto redakcija, prie kurios dar buvo įrašoma vėlesnių papildymų. Spaudos skyriaus veiklą apimančių vėlesnių pastabų šiame VSD statuto variante nėra. Atsižvelgiant į tai, kad 60 ir 61 bylos yra mikrofilmuotos ir prasčiau įskaitomos, o jų tekstas neturi jokių privalumų prieš 378 fonde 3 apyraše 3425 byloje saugomą VSD statuto kopiją, publikacijai imamas tekstas iš pastarosios kopijos.

Statuto pirmoji dalis apima bendrąją VSD tvarką (lap. 1–9; faktiškai buvo 10 lap.; lapų numeracija pagal b. 3425). Toliau reglamentuojama VSD vidinių skyrių ir atskirų valdininkų veikla juos suskirstant į: „Bendrasis skyrius“ (lap. 10–53), „Žinių skyrius“ (lap. 54–66), „Spaudos skyrius“ (lap. 67–80), „Kvotų skyrius“ (lap. 81–88), „Agentūros skyrius“ (89–97), „Ypatingasis skyrius“ (lap. 98–121), „Identifikacijos skyrius“ (lap. 122–146), „Kauno m. adresų biuras“ (lap. 147), „Direktorius asmeninis sekretorius“ (lap. 148–153), „Valstybės saugumo departamento juriskonsultas“ (lap. 154–157), „Valstybės saugumo departamento inspektorius“ (lap. 158–159), „Valdininkas užsieniui“ (lap. 160), „Valstybės saugumo policijos Kauno apygarda“ (lap. 161–173), „Kriminalinės policijos Kauno apygarda“ (lap. 174–194), „Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės, Ukmergės ir Klaipėdos valstybės saugumo policijos apygardos“ (lap. 195–235). VSD Statuto ir jo dalių prieiga buvo gana ribota. Jis turėjo būti išsiuntinėtas 19 asmenų, daugiausia VSD skyrių ir apygardų viršininkams, kuriems VSD statusas buvo reikalingas dirbti tiesiogiai. Atskiri VSD įsakymai buvo skelbiami įstaigos būstinėje, duodami skaityti pareigūnams vietoje, prižiūrint viršininko pavestam vyresniajam tarnautojui, kuris turėjo paaiškinti nesuprantamumus. VSD rajonai savo bylose galėjo turėti ištraukas bendrųjų nuostatų ir tų nuostatų, kurios susijusios su rajono tarnautojų tiesioginėmis pareigomis. Statuto skelbimas taip pat buvo atrankinis: *Gaunantieji šį įstatymą pagal jo pirmąją dalį 29§ skelbia visą įsakymą tiems tarnautojams, kurie yra ištarnavę 6 mėnesius. Neištarnavusiems 6 mėnesius skelbiami tie įsakymo nuostatai, kurie yra susiję su tarnautojo tiesioginėmis pareigomis ir bendrieji nuostatai* (lap. 234). Gana ribotai ir slaptai platinant VSD statutą, to meto visuomenė nežinojo, kaip yra atliekama viešosios erdvės stebėseną ir kontrolė. VSD Spaudos skyriaus veiklą reglamentuojantis dokumentas, be A. Anušausko, nenaudotas, todėl sistemingesnės šiol skyriaus analizės iki šiol neturima.

Skelbiamas ne visas VSD statusas, o tik Spaudos skyriaus veiklą liečiantis įsakymas (LCVA f. 378, ap. 3, b. 3425, lap. 67–80). Publikacijoje laikomasi kritinio šaltinių skelbimo principų. Sprendžiant iš teksto netolygumų (pavyzdžiui, sinonimiškai vartojama Sovietų Rusija, SSRS ir STRS), dokumentas buvo parengtas ne vieno

tvarkymo ir jos priežiūros reikalui. Kaunas, 1940, balandžio 13. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 377, ap. 10, b. 226, lap. 103.

3 ČIBIRAS, Jonas. Smetoninė spaudos cenzūra: dokumentinė medžiaga. *Raštai*, 1940, nr. 2, p. 265.

4 ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius, 1998, p. 199–204.

5 RIAUBIENĖ, Arida. Valstybinės cenzūros mechanizmas tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 103–113.

6 PAPAURĖLYTĖ, Arida. Cenzūros draudžiamų platinti knygų sąrašai tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2003, t. 40, p. 344–358.

asmens, naudojantis ir ankstesniais Kriminalinės policijos vidaus dokumentais. Dėl šios priežasties tekste vietomis atsiradę neaiškūs žodžiai taip pat paaiškinami. Skelbiamas tekstas pateikiamas be taisymų, paliekant to meto kalbos normas ir istorizmus (pavyzdžiui, *ministeris* ir kt.). Teksto komentarai pateikiami išnašose, koncentruotai komentuojant tik esmines ir problemines dokumento vietas.

Stokojant Nepriklausomos Lietuvos cenzūros įstaigų veiklos dokumentų publikacijų, šia publikacija siekta tyrėjams suteikti aiškesnį vaizdą apie VSD Spaudos skyriaus struktūrą, veiklos tikslus, priemones jiems pasiekti, biurokratinės procedūras. Tikimasi, kad publikacija pagerins prieigą prie knygos istorijos šaltinių, suteiks svarbių žinių apie nagrinėjamo laikotarpio spaudos gyvenimo stebėseną ir kontrolę bei paskatins ateities tyrėjus atlikti detalesnę VSD Spaudos skyriaus veiklos analizę.

SPAUDOS SKYRIUS

§ 1.

Spaudos skyriaus uždaviniai:

1. gaminti visus valstybės saugumo departamentui reikalingus vertimus,
2. sekti vidaus ir užsienio spaudą,
3. cenzūruoti į Lietuvą įvežamus spaudinius ir gramofono plokšteles,
4. tvarkyti departamento biblioteką⁷ ir skaityklą⁸,
5. sekti Lietuvą liečiančią užsienio radio propagandą,
6. rūpintis su kriminalinės policijos diena susijusia propaganda ir informuoti Lietuvos spaudą bei visuomenę apie valstybės saugumo darbą bei su valstybės saugumu susijusius įvykius,
7. išgauti įtariamą korespondenciją⁹.

§ 2.

Spaudos skyrių tvarko, jam vadovauja ir darbą paskirsto spaudos skyriaus viršininkas¹⁰, kuris atsako už skyriui pavestą darbą.

§ 3.

Spaudos skyriaus viršininkui tiesiogiai priklauso:

1. užsienio spaudos cenzūros dalies vedėjas ir
2. bendrosios dalies vedėjas¹¹.

§ 4.

Spaudos skyrius skirstomas į šias dalis:

1. užsienio spaudos cenzūros ir
2. bendrąją dalį.

§ 5.

Užsienio spaudos cenzūros dalies vedėjas yra ir spaudos skyriaus viršininko padėjėjas, kuris, kaip ir skyriaus viršininkas, turi iniciatyvos bei įsakomąją teisę visiems skyriaus tarnautojams.

§ 6.

Visas spaudos skyriaus darbas yra slaptas: nė vienas tarnautojas be skyriaus viršininko ar jo padėjėjo leidimo negali leisti juo naudotis arba jį rodyti bet kuriam ne spaudos skyriaus tarnautojui.

§ 7.

Spaudos skyrius gamina visus Valstybės saugumo departamentui reikalingus vertimus¹²; padaryti vertimai pasirašytinai perduodami į atitinkamus skyrius ir,

7 VSD bibliotekos fondas kartu su periodika turėjo 3 105 pavadinimų leidinius. Fondas buvo suskirstytas į šešis skyrius: bendrąjį, beletristikos, komunistinio ir nacionalistinio turinio knygų, kriminalistikos, periodinių leidinių bei politinės ekonomikos ir teisės. Biblioteka buvo papildoma iš įsigytų, privalomai gaunamų ir konfiskuotų spaudinių. Ji nuo 1940 m. kovo 16 d. buvo priskirta VSD Bendrojo skyriaus ūkio daliai. Žr. *VSD bibliotekos knygų sąrašas*. [B. m.]. LCVA f. 378, ap. 10, b. 774. 67 lap.; *VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 11*. Kaunas, 1940, gegužės 15. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 55; *VSD pažymėjimų knyga Nr. 1*. 1936. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4575, lap. 26–27.

8 VSD skaitykla buvo atidaryta, bet ji veikė tik kurį laiką. Ją iš naujo 1938 m. kovo 31 d. VSD direktorius savo įsakymu ir vėl atidarė. Skaityklai vadovavo VSD Spaudos skyriaus viršininkas, o joje turėjo budėti visi (iki IX kategorijos) VSD darbuotojai. Žr. *VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 10*. Kaunas, 1938, kovo 30. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 177.

9 Asmenų, įtariamų veikla prieš valstybę, privati

korrespondencija įprastai buvo atidaroma pašte ir nufotografuojama. Pašto valdyba turėdavo Lietuvos ir užsienio pašto adresus asmenų, kurių korespondencija tais adresais buvo sekama (pvz., LCVA f. 378, ap. 3, b. 4567, lap. nenumeruoti).

10 Spaudos skyriaus viršininko pareigas 1933–1936 m. ėjo Mykolas Žilinskas (1904–1992), o vėliau, 1936–1940 m., – Pranas Meškauskas (1903–1945). Žr. ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*. Vilnius, 1998, p. 199.

11 Užsienio spaudos dalies vedėjas nuo 1934 m. balandžio 7 d. buvo Pranas Zundė, o bendrosios – Vaclovas Kymantas. Pastarasis 1934 m. spalio 16 d. buvo atleistas, o į jo vietą tik 1936 m. sausio 1 d. buvo paskirtas Juozas Sužiedėlis (1902–1980). Žr. *VSD direktoriaus slaptas įsakymas 5 Nr.* Kaunas, 1936, sausio. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 137; *VSD direktoriaus slaptas įsakymas 8 Nr.* Kaunas, 1934, balandžio 7. LCVA f. 378, ap. 10, b. 102–103.

12 VSD rajonų viršininkai, susidūrę su jų apygardoje spausdinamais spaudiniais užsienio kalbomis, prireikus kreipdavosi į Spaudos skyriaus specialistus,

prireikus, departamento direktoriaus įsakymu arba spaudos skyriaus viršininko nuožiu, dedami į valstybės saugumo departamento spaudos biuletinį, kitoms įstaigoms patarnaujama tik valstybės saugumo departamento direktoriui sutikus. Vertimai gaminami griežtai prisilaikant pateikto vertimui rašto turinio.

§ 8.

Visi iš spaudos skyriaus išeinantieji vertimai tvirtinami spaudos skyriaus viršininko arba jo padėjėjo parašu.

§ 9.

Spaudos skyrius seka vidaus ir užsienio spaudą ir biuleteniu informuoja Valstybės saugumo departamento direktorių ir direktoriaus nurodytus valdžios organus bei asmenis, kas yra spaudoje apie priešvalstybinį, priešvyriausybinių ir esamajam Lietuvos politiniam režimui žalingą veikimą, o taip pat apie visuomenės nuotaiką krašto ir, apskritai, apie visa, kas rašoma užsienių spaudoje apie Lietuvą.

§ 10.

Tam tikslui spaudos skyrius gauna visą vidaus periodinę spaudą¹³, išsirašydina reikalingus užsienių laikraščius, ir gamina vertimus arba santraukas tų žinių arba straipsnių, kurie liečia partijų, grupių, atskirų įtartinų asmenų arba Valstybės saugumo departamento atskirų organų veikimą; daro santraukas tų straipsnių, kurie charakterizuoja vietines politines grupes ir jų veikimą, kurie apibūdina svetimų valstybių inspiruojamų organizacijų veikimą užsieniuose, pav., nacionalsocialistų arba komunistų bei anarchistų ir kitokį veikimą, kurie leidžia spręsti apie tokių organizacijų stiprėjimą arba silpnėjimą kuriame nors krašte ir aprašo svarbesnius tokių organizacijų suvaržymus, nustatančius jų veikimo kryptį bei taktiką užsieniuose. Be to, seka ir verčia arba sutraukia tiek užsienių, tiek ir vidaus spaudos straipsnius, liečiančius mūsų užsienių politiką bei santykius su tais mūsų kaimynais, kurių politinė reikšmė bei akcija daro įtakos mūsų valstybei.

§ 11.

Spaudos skyrius informuoja Valstybės saugumo departamento direktorių ir kitas valstybės saugumo žinybas apie visus vietas ir užsienių spaudoje aprašomus atsitikimus ir įvykius, kur valstybės saugumo arba kriminalinė policija kuriuo nors būdu turėjo veikti, pav.: nelaimingi atsitikimai, susidūrimai, gaisrai, vogimai, užpuolimai, plėšimai, žudymai, politiniai įvykiai – susirinkimų trukdymai, demonstracijos, muštynės, neteisingas tarnautojų elgesys ir kita.

§ 12.

Reikalingi periodiniai spaudiniai išrašomi spaudos skyriaus viršininko nuožiūra.

§ 13.

Spaudos skyriaus viršininkas taip tvarko skyriaus darbą, kad visi laikraščiai būtų gaunami kuo skubiausiai, peržiūrimi ir žinios pateikiamos laiku.

§ 14.

7–10 §§ numatytiems uždaviniams vykdyti spaudos skyrius leidžia Valstybės saugumo departamento spaudos dienyną¹⁴, kuris žymimas eilės numeriu ir leidimo dienos data. Spaudos skyriaus viršininkas iš tos pačios medžiagos daro pusmetines spaudos apžvalgas¹⁵, kurios siuntinėjamos taip, kaip ir spaudos dienynas.

§ 15.

Vietos bei užsienių spauda sekama ir spaudos dienyno turinys sudaromas pagal šią tvarką:

I. Vidaus gyvenimas

1. opozicijos užsienių politika,
2. opozicijos ekonominė, socialinė ir kultūrinė politika,
3. opozicijos partijų politinė taktika,
4. valstybės ir bažnyčios santykiai¹⁶,

kurie nustatydamo, ar turinys nepažeidžia spaudos įstatymo. Žydiškas knygas tikrindavo D. Margolis, o lenkiškas – A. Alytienė. Žr. *VSD pažymėjimų knyga Nr. 1*. 1936. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4575, lap. 33–34, 17–18.

13 VRM 1935 m. gruodžio 10 d. išplatino visų Lietuvos spaustuvių-litografijų ir fotocinkografijų vedėjams raštą, kuriame informavo, kad vienas iš 9 egzempliorių turi būti siunčiamas ir VSD. Žr. PAP-AURÉLYTĖ, Arida. *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.*: daktaro disertacija. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2003. LNB RKRS, f. 132–2557, lap. 28.

14 LCVA VSD 378 fondo 3 apyraše yra išlikę spaudos dienynai iš 1934 m. (b. 2929–2930, 3432), 1935 m. (b. 4276–4278) ir 1936 m. (b. 4558, 4559, 4561), to paties fondo 10 apyraše 1937 m. (b. 97), 1938–1939 m. (b. 124–132, 188–191), LCVA VRM 377 fondo 10 apyraše – 1937 m. (b. 397–405) ir 1938 m. (b. 388, 407–414).

15 LCVA VSD 378 fondo 3 apyraše išliko 1934 m. spaudos apžvalga (b. 3424) ir VRM 377 fondo 10 apyraše – 1940 m. (b. 374).

16 Po A. Smetonos 1926 m. autoritarinio persiverimo, pamažu 1927 m. iš vyriausybės išstūmus Lietuviu krikščionių demokratų partiją, vyriausybės ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykiai pašlijo. LCVA Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamento 394 fondo 4 apyraše išliko ne viena byla apie 1930–1931 m. kunigų veiklą prieš valstybę (b. 225, 226). Sudaryti du 1932 m. ir 1934 m. išsamūs nusi-kaltusių kunigų sąrašai. Žr. *Sąrašas kunigų, kuriems už agitacinius pamokslus bei priešvalstybinio pobūdžio kalbas susirinkimuos buvo iškeltos kvotos*. Kaunas, [1932]. LCVA f. 378, ap. 10, b. 528, lap. 425–435; *Sąrašas dvasiškių, kurie yra pasižymėję nelojaliais veiksmais, agituodami prieš vyriausybę ar kitus kuriuo būdu ardydami viešąją tvarką*. Kaunas, 1934. LCVA f. 394, ap. 4, b. 274, lap. 71–114.

5. siūlomos reformos, sumanymai ir t. t.,
6. bendra Lietuvos politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo apžvalga,
7. tautinių mažumų veikimas Lietuvoje.

II. Klaipėdos krašto reikalai

1. nacionalsocialistų akcija¹⁷,
2. vietos vokiečių tautinė, kultūrinė ir ekonominė akcija,
3. vietos vokiečių srovinė kova,
4. vietos vokiečių santykiai su Didžiąja Lietuva,
5. vietos vokiečių santykiai su centro organais,
6. Klaipėdos lietuvių srovės, jų tautinė, kultūrinė ir politinė akcija,
7. centro administracijos santykiai su autonominių įstaigų organais ir vietos gyventojais,
8. Klaipėdos krašto ekonominiai reikalai.

III. Vokietija

1. Vokietijos Rytų politika ir santykiai su Lietuva¹⁸,
2. Vokietijos politika Klaipėdos krašto atžvilgiu¹⁹,
3. Vokietijos vidaus ir tautinių mažumų politika (Prūsų lietuviai)²⁰,
4. Vokietijos santykiai su kitomis valstybėmis (ypač su Lenkija, SSRS ir Prancūzija).

IV. Okupuotoji Lietuva

1. lietuvių tautinė ir kultūrinė akcija,
2. politinė lietuvių tarpusavio kova,
3. Lenkijos represijos prieš lietuvius,
4. okupuoto krašto lenkų santykiai su vietos lietuviais,
5. lenkų administracijos santykiai su kitomis mažumomis (gudais, žydais),
6. Lietuvos emigrantų veikimas²¹,
7. bendra ekonominė Vilniaus būklė ir ekonominiai lietuvių reikalai,
8. administracinės linijos reikalai,
9. Vilniaus lenkų radio ir spaudos propaganda prieš Lietuvą²².

V. Lenkija

1. Lenkijos politika Lietuvos atžvilgiu,
2. Lenkijos politika Okupuotosios Lietuvos atžvilgiu,
3. Lenkijos propaganda prieš Lietuvą²³,
4. Lenkijos vidaus ir tautinių mažumų (gudų, žydų, ukrainiečių, vokiečių) politika,
5. Lenkijos santykiai su kitomis valstybėmis (ypač su SSRS, Vokietija, Latvija, Estija, Mažąja Santarve ir Prancūzija).

VI. Pabaltijo valstybės

1. Latvijos ir Estijos santykiai su Lietuva,
2. Latvijos ir Estijos santykiai su Lenkija, Vokietija, SSRS,
3. Baltijos ir Skandinavijos valstybių sąjungos klausimai²⁴,

17 1933 m. į valdžią atėjus Vokietijos nacional-socialistų darbininkų partijai (toliau – VNSDP), išsiplėtė hitlerininkų veikla Lietuvos valdomame Klaipėdos krašte. Pronacistinis judėjimas, susitelkęs apie VNSDP finansuojamas ir Rytprūsių nacistinių organizacijų centro koordinuojamas partijas – Krikščionių socialistų darbininkų sąjungą ir Socialistinę tautos sąjungą, kėlė didžiulę įtampą tarp Lietuvos ir Vokietijos. Policija 1934 m. vasario mėn. suėmė Socialistinės sąjungos vadovą Ernstą Neumaną, sustabdė minėtų sąjungų veiklą ir išaldė pronacistinio Klaipėdos seimelio narių įgaliojimus. Žr. GLIO-ŽAITIS, Algirdas Antanas. Klaipėdos kraštas. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2006, t. 10, p. 221.

18 Lietuvos ir Vokietijos užsienio politikos santykiai po 1933 m. VNSDP atėjimo į valdžią buvo sudėtingi dėl Klaipėdos krašte vykusių neramumų, po kurių Vokietija 1934 m. kovo 14 d. paskelbė ekonominę blokadą Lietuvai. Vokietijos žvalgyba gana anksti ėmėsi priešišku akcijų ir prieš VSD. VSD direktorius J. Statkus 1933 m. rugsėjo 5 d. uždraudė savo valdininkams vykti į Vokietiją, nes nacių saugumas ir jiems artimi žmonės pradėjo kvieisti VSD darbuotojus į Vokietiją, o ten atvykę valdininkai būdavo areštuojami. Žr. *VSD direktoriaus operatyvinis įsakymas Nr. 9*. Kaunas, 1933, rugsėjo 5. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 80.

19 Vokietijos politika Klaipėdos krašto atžvilgiu buvo priešiška. Siekta legaliomis ir karinėmis priemonėmis prisijungti šį kraštą. Po 1939 m. Vokietijos ultimatumo Lietuvai Klaipėdos kraštas atiteko Vokietijai.

20 Kiek trumparegiškai buvo apsiribota vien lietuvių padėties stebėseną Vokietijoje, nes po 1933 m. nacių atėjimo į valdžią pradėjus persekioti Vokietijos žydus, Lietuvos žydų bendruomenė solidarizavosi su savo tautiečiais ir Lietuvoje kėlė neramumus (spausdino ir platino nelegalias proklamacijas, mitinguose reiškė savo nuomonę ir kt.). VSD šią informaciją tu-

rėjo ir aiškiai žinojo gausios Lietuvos žydų bendruomenės nuotaikas, todėl Lietuvos vidaus gyvenimo stabilumo labai būtų buvę naudinga turėti gilesnę Vokietijos žydų padėties analizę. Žr. *VSD direktoriaus operatyvinis įsakymas*. Kaunas, 1934, sausio 5. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 98.

21 Čia turima omenyje Vilniaus krašte susitelkusių plečkaitininkų veikla. Jie su Lenkijos pagalba rengė karinę intervenciją į Lietuvą. Žr. ČEPAS, Ričardas. *Plečkaitininkai*. Vilnius, 2000, p. 149–239.

22 Lenkijai 1920 m. okupavus Vilniaus kraštą, lietuvių bendruomenė buvo persekiojama, todėl Lietuvos slaptosios tarnybos visada aktyviai sekė krašto gyventojų nuotaikas ir lietuvių padėtį.

23 Lenkijos propagandą prieš Lietuvą iki 1935 m. skleidė Lenkijos užsienio reikalų ministerija, Generalinio štabo II skyriaus subsidijuojama Vilniaus radijo laida „Lietuviška valandėlė“ ir Vilniaus informacijos biuras. Nuo 1936 m. tuo rūpinosi Rytų Europos mokslinio tyrimo instituto lietuvių sektorius. Žr. ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*. Vilnius, 1998, p. 202.

24 Lietuvos užsienio politikai buvo svarbus dalyvavimas 1934 m. rugsėjo 12 d. kartu su Estija ir Latvija sudarytoje Baltijos Antantės veikloje. Ji veikė iki 1940 m., todėl domėjimasis Baltijos šalių sąjungos problematika turėjo būti nuoseklus. Tuo metu Lietuvoje buvo populiaru VDU prof. Kazio Pakšto subrandinta Baltoskandijos idėja, ieškant Baltijos ir Skandinavijos šalių glaudesnio ekonominio, kultūrinio, politinio ir karinio bendradarbiavimo. Programinę Baltoskandijos koncepciją K. Pakštas išdėstė brošiūroje *The Baltoscandian Confederation* (1942). Žr. *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*. Parengė Zenonas Butkus. Vilnius, 2008, p. 515–518 ir kt.

4. Latvijos vidaus politika,
5. Latvijos ir Estijos tautinių mažumų politika (ypač vokiečių atžvilgiu),
6. lietuvių mažumos reikalai Latvijoje²⁵,

VII. Sovietų Rusijos ir kominterno veikimas

1. SSRS vidaus politika,
2. SSRS santykiai su Vokietija ir Lenkija,
3. SSRS santykiai su Lietuva ir kitomis Pabaltijo valstybėmis²⁶,
4. komunistų internacionalo politika ir taktika²⁷.

VIII. Nelegali literatūra²⁸ ir

IX. Kronika

1. įvairūs smulkesni įvykiai, žinotini vyriausybei,
2. įvairūs įvykiai, žinotini administracijos ir saugumo organams,
3. įvairių spaudoj skelbiamų žinių patikrinimas²⁹,
4. nubaustieji laikraščiai ir pasiūlymai nubausti už įvairius nusižengimus spaudos nuostatams³⁰.

§ 16.

Valstybės saugumo departamento spaudos dienynai siunčiami su departamento direktoriaus parašu:

1. Respublikos Prezidentui,
2. Ministeriui Pirmininkui,
3. valstybės kontrolieriui,
4. teisingumo ministeriui,
5. užsienio reikalų ministeriui,
6. susisiekimo ministeriui,
7. švietimo ministeriui,
8. krašto apsaugos ministeriui,
9. vidaus reikalų ministeriui,
10. vidaus reikalų m-jos generaliniam sekretoriui,
11. žemės ūkio ministeriui,
12. Klaipėdos krašto gubernatoriui.

Su spaudos skyriaus viršininko parašu:

1. piliečių apsaugos departamento direktoriui,
2. Kauno m. ir apskr. komendantui,
3. generaliniam tautininkų sąjungos sekretoriui,
4. „Eltos“ direktoriui,

5. „Lietuvos Aido“ redaktoriui,
6. užs. reik. ministerijos spaudos referentui,
7. valstybės saugumo policijos viršininkui,
8. kriminalinės policijos viršininkui,
9. agentūros skyriaus viršininkui,
10. Klaipėdos apygardos viršininkui,
11. asmeniniam direktoriaus sekretoriui,
12. žinių skyriaus viršininkui³¹.

25 Latvijoje 1920–1935 m. gyveno apie 22–25 tūkst. lietuvių. Po 1926 m. A. Smetonos perversmo ir 1927 m. nepavykusio radikaliojo kairiųjų sparno organizuoto Tauragės sukilimo Rygoje susitelkė kairiųjų Lietuvos politinių jėgų veikėjai. Plečkaitininkai ir jiems nepritariantys nuosaukieji emigrantai stengėsi užmegzti ryšius su Lietuva, tam reikalui leido savo partinę spaudą. Po 1934 m. Latvijos prezidento Kārlio Ulmanio perversmo lietuviai buvo iškeldinti iš Alūkostos apskrities pasienio vietovių, jiems uždrausta ten pirkti žemės. Imta latvinti lietuviškus vietovardžius. Žr. URBONAS, Vytautas. [Latvijos] Lietuviai. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2007, t. XI, p. 594.

26 Sovietų Sąjunga, vienintelė iš didžiųjų Europos valstybių nepripažinusi Vilniaus krašto Lenkijai, buvo Lietuvos užsienio politikos partneris dėl Vilniaus krašto susigrąžinimo.

27 VSD rinko duomenis apie Kominterną (arba Trečiąją internacionalą) – tarptautinę komunistų partiją, kurioje kaip Kominterno Lietuvos sekcija buvo ir Lietuvos komunistų partija. Lietuvos komunistų partija su Kominternu 1933–1938 m. palaikė tiesioginius ryšius per Sovietų Sąjungos ambasadą ir radijo transliacijomis. Žr. ŠVILPA, Jonas. *Kominternas ir komunistinis pagrindis Lietuvoje XX a. 4-ajame dešimtmetyje (organizaciniai veiklos aspektai)*: daktaro disertacija. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2007. LNB RKRS, f. 132–4176, p. 85–91.

28 Spaudos skyriaus specialistų buvo sudaromi ir Lietuvoje leidžiamų komunistinių spaudinių sąrašai. Žr. *Bolševikų komunistų atsišaukimų ir literatūros są-*

rašai vedami nuo 1935 metų. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4300. 12 lap.

29 Spaudos antis buvo įprasta to meto Lietuvos žurnalistikos realybė. Kriminalinė policija ir anksčiau tikrindavo kriminalinių įvykių patikimumą. Tikrinta visa Kauno ir provincijos spauda, bet daugiausia dėmesio VSD kreipė į bulvarinius leidinius (pavyzdžiui, „10 centų“, „Rytmetinės naujos žinios“ ir kt.), kurie vaikydami populiarumo buvo labiau linkę iškraipyti įvairius įvykius. Žr. BUTĖNAS, Julius. *Literato duona*. Vilnius, 1975, p. 70–71; *Žinios iš spaudos apie įvykius. 1932–1937*. LCVA f. 378, ap. 10, b. 49, lap. 27–111.

30 Įsigaliojus 1935 m. naujam spaudos įstatymui, dar labiau sugriežtėjo periodinės spaudos cenzūra, buvo įvesti privalomieji straipsniai. Opoziciniai laikraščiai dažnai nesilaikė spaudos įstatymo, todėl buvo nuolat įvairiai baudžiami, o kai kurie ir uždaromi. Vien 1936 m. Telšių laikraščiai „Žemaičių prietelius“ ir „Darbo žemaitis“ laiku neišspausdino 13 ideologizuotų straipsnių ir ekonominio turinio Eltos pranešimų. „Darbo žemaitis“ už prokomunistinių žinių platinimą ir nuolatinį spaudos įstatymo nesilaikymą 1936 m. buvo uždarytas. Žr. *Siunčiamieji raštai spaudos reikalais*. 1936. LCVA f. 377, ap. 10, b. 142, lap. 46, 54, 59, 65–66, 86; ŠALKAUSKIS, Eugenijus.

Raportas vidaus reikalų ministrui. Telšiai, 1936, balandžio 16. LCVA f. 1367, ap. 5, b. 13, lap. 10.

31 Šie 24 pareigūnai ir valstybės vadovai buvo geriausiai informuoti asmenys apie Lietuvos ir užsienio valstybių vidaus padėtį ir užsienio politiką.

§ 17.

Direktorius ir spaudos skyriaus viršininko pasirašyti dienynai su adresuotais vokais įteikiami departamento budėtojui ekspedijuoti³².

§ 18.

Užsienių spaudinius cenzūruoja departamento spaudos skyriaus užsienių spaudinių cenzūros dalis.

§ 19.

Užsienių spaudinių dalį tvarko ir atsako už užsienių spaudinių cenzūros dalies darbą dalies vedėjas.

§ 20.

Cenzūruojami visi iš užsienio įvežami spaudiniai bei gramofono plokštelės.

§ 21.

Užsienių spaudiniams, adresuotiems Respublikos Prezidentui, ministeriams, valdžios įstaigoms ir svetimų valstybių atstovybėms bei konsulatams, cenzūra netaikoma.

§ 22.

Užsienių spaudinių cenzūra atliekama pašte ir muitinėse: Kaune³³, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Pagėgiuose.

§ 23.

Klaipėdoje, Pagėgiuose ir Šiauliuose užsienių spaudinius cenzūruoja savarankiški, savistovūs, atitinkamų apygardų viršininkams tiesiog priklausą tarnautojai³⁴, kuriuos visais užsienių spaudinių cenzūros reikalais per apygardų viršininkus informuoja spaudos skyriaus viršininkas.

§ 24.

Visas iš užsienių siųstas banderoles, siuntinius, dėžes ir t. t. su atvežamais iš užsienio spaudiniais, pristatytas į užsienių spaudinių cenzūrą, atidaro cenzoriai, dalyvaujant spaudinių gavėjams arba jų įgaliotiniams.

§ 25.

Cenzoriams patikrinus, leidžiami įvežti ir platinti Lietuvoje spaudiniai nedelsiant atiduodami savininkams arba jų įgaliotiniams, o neįleidžiamieji – sudarius atitinkamus sąrašus – atspauduojami „retour-non admis“ antspaudu ir atiduodami muitinės arba pašto įstaigoms grąžinti į tą kraštą, iš kurio atsiųsti³⁵.

§ 26.

Visas grąžinimo išlaidas moka adresatas. Jei adresatas per dvi savaites nepareiškia sutikimo draudžiamus siuntinius grąžinti arba pareiškęs sutikimą nenori mokėti grąžinimo išlaidų spaudiniai konfiskuojami.

§ 27.

Neįleidžiami į Lietuvą ir draudžiami krašte platinti šie spaudiniai:

1. komunistinio, revoliucinio bei anarchistinio turinio,
2. Lenkijoje bei Sovietų Rusijoje spausdintieji³⁶,
3. užsieniuose spausdintieji propagandos tikslams³⁷,
4. nukreiptieji prieš Lietuvos teises Klaipėdos krašte,
5. pornografiniai ir įžeidžiantieji tikiybinius ir dorinius jausmus,
6. viliojantieji Lietuvos gyventojus emigruoti,
7. kiti, atskirtu Valstybės saugumo departamento direktoriaus nutarimu uždrausti.

Pastaba: 27 § 2 punkte nurodytieji spaudiniai, jei jie yra tik specialaus mokslinio turinio, gali būti įleidžiami įvežti į Lietuvą, gavus Valstybės saugumo departamento direktoriaus reikiamą leidimą³⁸. Tam tikslui Valstybės saugumo departa-

32 Apie spaudos dienyno platinimo tvarką savo atsiminimuose yra minėjęs kurjeris Kajetonas Leščius, tuometis vakarinių kursų prie Vytauto Didžiojo universiteto lankytojas. Jis violetinius paketus pristatydavo numatytiems asmenims Kaune. Kurjerį lydėdavo keli ginkluoti apsaugininkai. Kokiu būdu VSD spaudos dienynai pasiekdavo pareigūnus kituose Lietuvos miestus, nėra žinoma. Žr. DARGIS, Alvydas. Tik asmeniškai... ir visiškai slapta. *Nemunas*, 1991, nr. 5, p. 37.

33 Užsienio spaudos cenzūra buvo atliekama pašte, bet sąlygos ne visada buvo tinkamos. Kauno centriname pašte cenzoriui buvo skirtas tik vienas mažas kambarėlis. Dėl dulkių, kurios kildavo atidarinėjant siuntas, ir interesantų spūsių darbo sąlygos cenzoriui buvo netinkamos. P. Zundė 1936 m. paprašė Kauno pašto viršininko dar vieno kambario cenzoriui. Žr. *VSD pažymėjimų knyga Nr. 1*. 1936. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4575, lap. 26; ZUNDĖ, Pranas. *Laiškas Kauno centrinio pašto viršininkui*. Kaunas, 1936, liepos 17 d. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4573, lap. 15.

34 Klaipėdoje šias pareigas ėjo Liudas Sakalauskas, Šiauliuose – Zigmąs Grinkus. Žr. *VSD direktoriaus slaptas įsakymas 8 Nr.* Kaunas, 1934, balandžio 7.

LCVA f. 378, ap. 10, b. 102–103.

35 Anksčiau Kriminalinės policijos I skyrius tokius leidinius konfiskuodavo ir sunaikindavo. Žr. ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*. Vilnius, 1998, p. 201.

36 Šiame dokumente Sovietų Rusija ir Sovietų Sąjunga buvo sutapatintos, nors pirmoji buvo tik pastarosios dalis.

37 Adolfo Hitlerio programinė knyga *Mein Kampf* 1934 m. kovo 5 d. buvo uždrausta įsivežti į Lietuvą, nors vėlesnėmis VSD žiniomis, ji 1938 m. buvo legaliai įvežama ir platinama. Tad propagandos samprata ne visada suvokta vienareikšmiškai. Žr. *VSD direktoriaus nutarimas*. Kaunas, 1934, kovo 5. LCVA f. 378, ap. 10, b. 875, lap. 18; *VSD direktoriaus slaptas įsakymas Nr. 23*. Kaunas, 1938, lapkričio 15. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 195.

38 Kiekvienas prašymas dėl Lenkijoje ir Sovietų Sąjungoje leidžiamos spaudos buvo svarstomas, o neradus priekaištų buvo leidžiama norimą spaudą įsivežti. Iš Lenkijos spaudos įveždavo daugiausia Kauno knygynas „Stella“. Daugiausia leidinių iš Sovietų Sąjungos įveždavo Kauno „Mokslo“ knygynas. Sovietų Sąjungoje ir Lenkijoje leidžiamus

tamento direktoriaus vardu duodamas žyminiu mokesčiu apmokėtas prašymas, pridedant 3 egz. spaudinių sąrašo.

Cenzūra netaikoma vyriausybės nariams ir svetimų valstybių atstovams³⁹, kurie naudojami eksteritorialinėmis teisėmis.

§ 28.

Pasirodžius krašte kokiam nors periodiniam užsienių ar ne periodiniam spaudiniui, kuris yra priešingas Lietuvos nepriklausomos valstybės kūrimui, spaudos skyriaus viršininkas vieną egz. pateikia Valstybės saugumo departamento direktoriui uždrausti, nurodydamas tą straipsnį ar vietą, dėl kurios spaudinys uždraustinas.

§ 29.

Grąžintų ir uždraustų įvežti iš užsienių knygų sąrašai⁴⁰ kas mėnuo siunčiami: apskr. viršininkams, geležinkelių policijos viršininkui, finansų ministerijos prekybos departamentui, paštų valdybai ir Klaipėdos krašto gubernatoriui, Valstybės saugumo departamento apygardų ir skyrių viršininkams.

Apie uždraustąjį spaudinį raštu pranešama visiems 29§ nurodytų įstaigų viršininkams.

§ 30.

Jei spaudiniuose surandami įvynioti ne prie spaudinių priklausą daiktai (pinigai, žiedai, medžiagos, audiniai ir t. t.) tai surašomas aktas, su kuriuo rastieji daiktai atiduodami paštui, o akto nuorašas paliekamas cenzūroje.

§ 31.

Užsienių spaudinių cenzoriai atsakingi už jiems pristatytų knygų bei plokštelių peržiūrėjimo teisingumą, už grąžinimą knygų ir grąžinamų knygų sąrašuose pažymėjimo tikrumą.

§ 32.

Užsienių spaudinių cenzūros dalies vedėjas, kasdien raštu informuoja spaudos skyriaus viršininką, kas rašoma užsienių spaudoje apie Lietuvą.

§ 33.

Iš užsienių atsiųstą paštą išrišant dalyvauja užsienių spaudinių cenzoriai, kurie tikrina visus paprastu ar registruotu būdu iš užsienių vežamus spaudinius.

§ 34.

Tikrinant periodinius spaudinius, jei kuriame nors iš jų randamas straipsnis, komunistinio, anarchistinio, arba revoliucinio turinio ir įžeidžiantis doros bei tikiybinius jausmus arba kuriame iš jų yra šmeižiamų arba pramanytų žinių apie Lietuvą arba kurio turinys apskritai gali būti žalingas Lietuvos nepriklausomos valstybės kūrimui, padarius tinkamas ištraukas arba pastabas, surašius protokolą ir pridėjus vieną egz. spaudinių nedelsiant perduodama spaudos skyriaus viršininkui. Iš spaudos viršininko arba atitinkamo ap. viršininko negavus atskiro įsakymo, periodinis spaudinys antrą dieną gražinamas išsiuntimo šalin.

Iš Klaipėdos ir Šiaulių apie užs. periodinių spaudinių sulaikymą spaudos skyriaus viršininką informuoja apygardų viršininkai telefonogramomis.

Pastaba: Protokole pažymima data, spaudinio pavadinimas, numeris ir data periodinio sp., valstybė, iš kurios spaudinys atsiųstas, siunčiamų egzempliorių skaičius, išrašant žymesnes ištraukas, atpasakojant neleidžiamo patalpinti spaudinio arba straipsnio turinį. Gražinamas spaudinys įrašomas į sąrašą, kuris laikomas neleistų platinti byloje⁴¹.

Banderolės su draudžiamais spaudiniais uždėjus ant jų antspaudą „retour-non admis“ atiduodamos paštui.

mokslo leidinius buvo galima gana stabiliai gauti užsakovams įrodžius jų poreikį mokslinei veiklai. Jonas Čibiras 1940 m. paskelbė keletą VSD Spaudos skyriaus atmetų prašymų Sovietų Sąjungoje leidžiamai spaudai, bet tai neatitiko realių tendencijų. Pavyzdžiui, Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka 1930 ir 1933 m. iš Krokuvos mokslų akademijos iš viso gavo 938 knygas, iš Varšuvos mokslų draugijos 1930–1931 m. – 137, o iš Sovietų Sąjungos Kultūrinių ryšių su kitomis šalimis draugijos 1927–1936 m. – 2 894. Žr. BUTĖNAS, Julius. *Literato duona*. Vilnius, 1975, p. 205; ČIBIRAS, Jonas. Smetoninė spaudos cenzūra: dokumentinė medžiaga. *Raštai*, 1940, nr. 2, p. 265; Knygynas „Stella“. *Laiškas knygyno „Ruch“ skyriui Gdanske* [fotokopija]. Kaunas, 1937, lapkričio 3. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4567, lap. nenumėruoti; [Knygyno „Stella“ spaudos ekspedicijos klientai]. Kaunas, 1939–1940. *Ten pat*, lap. nenumėruoti; *Paaukotos knygos nuo 1927–1936 IV*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos

Rankraščių skyrius, f. 209–168, lap. 289–283; *VSD pažymėjimų knyga Nr. 1*. 1936. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4575, lap. 7, 11, 16, 19–21, 23–31 ir kt.

39 Sovietų Sąjungos ambasada naudodamasi šiomis teisėmis buvo pagrindinė draudžiamos komunistinės spaudos importuotoja. Jos platinimą organizavo Lietuvos komunistų partija, tenkinusi savo vidinius poreikius.

40 VSD Spaudos skyriaus sudarytų sąrašų išlikę LCVA (f. 378, ap. 3, b. 2925; ap. 10, b. 550 ir 875), dalis skelbta A. Papatylytės-Riaubienės. Žr. PAPAURĖLYTĖ, Arida. Cenzūros draudžiamų platinti knygų sąrašai tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2003, t. 40, p. 344–358.

41 Aptiktas išlikęs 1939 m. rugsėjo 29–spalio 17 d. sulaikytų užsienio spaudinių sąrašas. Žr. *Sulaikyti užsienio laikraščiai 1939 m. rugsėjo 29–spalio 10*. Kaunas, 1939, spalio 21. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4567, lap. nenumėruoti.

§ 35.

Tikrinant iš Amerikos atėjusias banderoles, kuriose siunčiama seni periodiniai spaudiniai, jei jų tarpe yra uždraustų egzempliorių, tai pastarieji išimami ir naikinami.

§ 36.

Jei banderolėje, be draudžiamąjo ne periodinio spaudinio, būtų dar kiti leistini spaudiniai, vis tiek grąžinama visa banderolė, tačiau ant jos pažymima, kuris spaudinys į Lietuvą neleidžiamas.

§ 37.

Neperiodiniams spaudiniams tikrinti taikoma tokia pat tvarka, kaip ir periodiniams spaudiniams. Grąžintų neperiodinių spaudinių abėcėliniai sąrašai laikomi neleistų platinti neperiodinių spaudinių byloje.

§ 38.

Siuntinių gavėjams pageidaujant, neperiodinių spaudinių siuntiniai cenzūroje išrišami pačiam gavėjui arba jo įgaliotam asmeniui dalyvaujant. Tokiu atveju atrenkami abejotini spaudiniai ir paliekami cenzūroje patikrinti, o kiti išduodami gavėjui kartu su paliktų spaudinių sąrašu, kurį pasirašo siuntinius tikrinę valdininkai. Paliktus spaudinius patikrinus, leidžiami atiduodami gavėjui, o neleidžiami, surašius protokolus ir sudarius jų sąrašą – dviejų savaitių laikotarpy gavėjo grąžinami išsiuntimo šalin cenzoriui dalyvaujant. Grąžintų spaudinių kvitai arba jų nuorašai priklijuojami prie sudaryto sąrašo su grąžinusiojo juos valdininko parašu ir laikomi „neleistų platinti neperiodinių spaudinių“ byloje. Gavėjui nustatytu terminu spaudinių negrąžinus, jie konfiskuojami ir siunčiami su atitinkamu raštu spaudos skyriaus viršininkui.

§ 39.

Lenkijoje arba SSRS teritorijoje išleisti spaudiniai įleidžiami į Lietuvą departamentu leidimais. Leidimų nuorašai pagal abėcėlę su prijungtais prie jų spaudinių sąrašais laikomi byloje⁴².

Pastaba: Šiame § pažymėtiems spaudiniams leidimus išduoda spaudos skyriaus viršininkas.

§ 40.

Ant banderolių su leistinais, Lenkijoje arba SSRS išleistais, spaudiniais, kurių gavėjas Valstybės saugumo departamento leidimo neturi, pažymima, kad paštas gali juos išduoti tik tada, jei gavėjas Valstybės saugumo departamento leidimą pristatys.

§ 41.

Bagażu įvežami į Lietuvą spaudiniai tikrinami muitinėje. Spaudinius patikrinus, muitinės pranešime atžymima, kad spaudiniai cenzūros leidžiami. Draudžiamiems spaudiniams sudaromas sąrašas, o patys spaudiniai atiduodami muitinei grąžinti siuntėjui.

§ 42.

Knygynams siunčiamieji per muitinę spaudiniai gali būti patikrinami ir knygynuose. Šiuo atveju jie išleidžiami iš muitinės užplombuotose arba užantspauduotose siuntiniuose ir tikrinami ta pačia tvarka, kaip ir pašte.

§ 43.

Užs. spaud. cenzūros dalis veda abėcėlinę knygą, kurioj įrašomi visi grąžintieji spaudiniai pagal spaudinio pavadinimą.

§ 44.

Grąžintų spaudinių abėcėliniai sąrašai kas mėnuo pristatomi spaudos skyriaus viršininkui.

§ 45.

Tikrinant į Lietuvą įvežamas gramofono plokšteles, taikoma tokia pat tvarka, kaip ir neperiodiniams spaudiniams.

§ 46.

Valstybės saugumo departamento knygyną, skaityklą, radio propagandos sekimą tvarko bendrosios dalies vedėjas.

§ 47.

Knygos pajamuojamos pagal vidaus reikalų ministerijos taisykles įstaigų turto ir medžiagos atskaitomybei vesti.

§ 48.

Knygos iš knygyno duodamos pasirašytinai, kurias patys departamento tarnautojai gali paimti. Tam reikalui vedama speciali knyga. Departamento tarnautojai provincijoje, norėdami gauti kokią knygą, prašo raštu spaudos skyriaus viršininką, kuris prašomąją knygą padeda tarnautojui pasiųsti.

42 LCVA VSD 378 fondo 3 apyraše išliko 1934 m. (b. 145–146, 149), 1937 m. (b. 149), 1939 m. (b. 3435, 3437), 1936 m. (b. 4560, 4563, 4572) ir (b. 154) ir 1940 m. (b. 230–231) išduoti leidimai. LCVA VRM 377 fondo 10 apyraše išlikę 1936 m.

§ 49.

Be knygyno⁴³ turto knygos ir knygų išdavimo knygų, vedami dar knygyno katalogai-kartotekos, į kurias pagal autorių ir knygų vardų pirmąsias raides, abėcėlės tvarka, įtraukiamos visos užpajamuojamos knygos. Tokie katalogai multiplikuojami ir duodami visiems departamento vienetams.

§ 50.

Visais departamento gaunamais periodiniais spaudiniais nedarbo metu gali naudotis visi departamento tarnautojai tik spaudos skyriaus būstinėj.

§ 51.

Visi spaudos skyriaus gaunami spaudiniai tvarkomi komplektais. Metų pabaigoje aktuali medžiaga aptaisoma⁴⁴ ir įtraukiama knygyno katalogan, neaktualioji – tvarkingai dedama į spaudos skyriaus sandėlį.

§ 52.

Spaudos skyriaus bendroji dalis grupuoja visus skyriuje gaunamus raštus.

§ 53.

Spaudos skyriaus bendrojoj dalyj vedamos šios bylos:

1. įsakymai ir instrukcijos,
2. įvairus susirašinėjimas,
3. leidimai spaudiniams iš STRS ir Lenkijos gauti,
4. susirašinėjimas su komendantais.
5. telefonogramos,
6. susirašinėjimas su apskr. viršininkais dėl gaunamos spaudos,
7. draudimai (periodinė spauda),
8. draudimai (neperiodinė spauda),
9. spaudos biuletiniai,
10. vertimų nuorašai,
11. slaptųjų raštų byla,
12. agentūrinių žinių bei jų nuorašų byla.

§ 54.

Spaudos skyriaus viršininkas iš anksto peržiūri radio programas ir radio sekimo tarnautojui nurodo, kurią stotį ir kurias programos dalis reikia sekti. Kada dėl momento svarbumo reikia sekti radio, tam kad specialiai aktualiu Lietuvai klausimu reikia patirti kitų radiofonų pareiškimus arba iš viso koku nors įdomesniu intere-

suojančių vyriausybę klausimu, spaudos skyriaus viršininkas, nelaukdamas nurodymų, pats orientuojasi ir liepia radio sekti⁴⁵.

§ 55.

Spaudos skyriuje sekama svetima radio propaganda tiek bendro pobūdžio, tiek specialiai nukreipta prieš Lietuvą, sistemingai kiekviena diena⁴⁶.

§ 56.

Atpasakojama arba stenografiškai užrašoma užs. radio programa spaudos skyriaus viršininko nuožiūra sutrauktinai arba ištiesai dedama į spaudos dienyną. Sudarant spaudos apžvalgą kas pusę metų atskiru skyriumi tokioje apžvalgoje aprašoma radio propaganda.

43 Čia ir toliau turima omenyje VSD biblioteka, nes „knygyno“ sąvoka tuo metu dar nebuvo išgryninta ir ja dar vadinta biblioteka.

44 Čia turima omenyje *įrašoma*. VSD bibliotekai knygas įrišdavo Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo knygrišiai. Žr. *VSD pažymėjimų knyga Nr. 1*. 1936. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4575, lap. 13–14.

45 LCVA iš 1936 m. išlikę du tomai „Radio užrašų“, iš kurių galima spręsti, kad daugiausia VSD spaudos skyriaus specialistai klausydavosi Vokietijos radijo stočių. Žr. *Radio užrašai*. 1936, t. 1. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4562. 256 lap.

46 Susisiekimo ministerija registravo radijo mėgėjus, kuriems Pašto valdyba išduodavo leidimus laikyti trumpųjų bangų siųstuvus. Susisiekimo ministerija 1936 m. VSD informavo apie šiuos asmenis, bet kontroliuoti jų veiklos departamentas neįstengė. Iš Lietuvos komunistų partijos 1934–1938 m. išlaikomų slaptų radijo ryšių punktų Kaune (2), Palangoje ir Troškūnuose į Sovietų Sąjungą buvo išsiųsta apie 300 kriptografuotų radiotelegramų. VSD Spaudos skyrius buvo pajėgus sekti tik legalių užsienio radijo stočių transliacijas. Žr. *Susisiekimo ministerijos raštas VSD direktoriui*. Kaunas, 1936, kovo 5. LCVA f. 378, ap. 10, b. 550, lap. 5; ŠVILPA, Jonas. *Op cit*, p. 85–91.

47 Dar 1932 m. Kriminalinės policijos valdyboje buvo susirūpinta dėl neigiamo įvaizdžio visuomenėje, todėl VSD Spaudos skyriui buvo pavesta

jį pakeisti į gerąją pusę ir tinkamai informuoti visuomenę apie savo veiklą. Spalio 27 d. būdavo švenčiama Kriminalinės policijos diena. Tą dieną būdavo skaitomos paskaitos per radiją, VSD Spaudos skyriaus vedėjas rengdavo leidinį „Kovokim su nusikaltimais“, o VSD rajonų viršininkai turėdavo parengti ir publikuoti bent vieną straipsnį rajono laikraščiuose. VSD išleido tik vieną straipsnių rinkinį *Kovokime su nusikaltimais* (1934) ir Petro Rusecko veikalą *Visuomenės kova su nusikaltimais* (1937). Žr. ANUŠAUSKAS, Arūnas. *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*. Vilnius, 1998, p. 203; *VSD operatyvinis įsakymas Nr. 13*. Kaunas, 1933, rugsėjo 11. LCVA f. 378, ap. 10, b. 23, lap. 81.

48 Kino filmus cenzūrodavo miestuose sudarytos filmų tikrinimo komisijos. Išvengiant privalomosios cenzūros, uždarus kino filmų seansus rengdavo Sovietų Sąjungos ambasada, todėl sovietinis kinas gana laisvai pasiekdavo kairėjančią Kauno inteligentiją. Žr. TAMOŠAITIS, Mindaugas. Sovietų pasiuntinybės įtaka lietuvių inteligentijai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ir okupacijos pradžioje. *Kultūros barai*, 2004, nr. 7, p. 74–79.

49 Spaudos skyriaus viršininkas gaudavo įtartinų asmenų adresus užsienyje ir Lietuvoje. Jais remiantis buvo vykdomas korespondencijos sekimas, fotografavimas ir kt. Žr. *VSD agentūros skyriaus viršininko raštas VSD Spaudos skyriaus viršininkui*. Kaunas, 1936, gegužės 11. LCVA f. 378, ap. 3, b. 4567, lap. nenumėruoti.

§ 57.

Valstybės saugumo departamentas, siekdamas bendradarbiavimo su visuomene, per spaudos skyrių pastarąją supažindina:

1. u įvairiais visuomenei žinotinais valstybės saugumo departamento uždaviniais bei atliekamais darbais,
2. informuoja per spaudą, radio, gyvu žodžiu, kaip elgtis ir ką daryti kriminaliniam nusikaltimui įvykus, kad policijai aiškinant nusikaltimą būtų suteikta reikalinga parama,
3. informuoja apie laukiamą paramą, įspėjant kriminalinius nusikaltimus,
4. informavimu stengiamasi pakeisti neteisingą visuomenės nuomonę apie policijos tariai vartojamus neleistinus ir neteisėtus metodus, tardant nusikaltėlius ir
5. kreipia visuomenės dėmesį į visa, kas gali prisidėti prie nusikaltimų sumažėjimo⁴⁷.

§ 58.

Spaudos skyriaus viršininkas parengia departamento vardu duodamus spaudai pareiškimus apie įvykius ir kita. Medžiagą duoda departamento vienetai.

§ 59.

Cenzūruojant kriminalinio bei politinio pobūdžio kino filmus⁴⁸, spaudos skyriaus viršininkas atstovauja Valstybės saugumo departamentą.

§ 60.

Spaudos skyriaus viršininkas rūpinasi išgauti įtariamą korespondenciją⁴⁹.

Publikuota iš: *Valstybės saugumo departamento direktoriaus slaptas įsakymas 1 Nr. Kaunas, 1934, kovo 3. LCVA f. 378, ap. 3, b. 3425, lap. 67–80; tas pat: LCVA f. 378, ap. 10, b. 60, lap. 68–81 ir b. 61, lap. 90–103 (bylos mikrofilmotos).*

Įteikta 2013 m. rugsėjo mėn.